

A SZERZŐ A GYLKOS
(Kosztolányi Dezső: *A detektív*)⁵⁷

Rezümé

Kosztolányi nem zárkózott el mereven a detektívregényektől, még ha nem is lelkesedett különösebben a műfajért: ha krimi nem is írt soha, van olyan korai novellája, amely először *A detektív* címen 1912-ben jelent meg, közép-pontjában egy aranyóra eltűnésével, az áldozat és a detektív találkozásával, és az ennek az időszaknak a novelláira annyira jellemző identitáscserével. A tanulmányban ezt a novellát elemezzük olyan módon, hogy feltárjuk Kosztolányi viszonyát a műfajhoz, a számára fontos előképhez, Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődés* című regényéhez, illetve megvizsgáljuk, mennyiben lehet az *Édes Annát* krimiként olvasni. Bekapcsolódva egyúttal az utóbbi időszakban a magyar detektívregény hiánya kapcsán kialakult diskurzusba is. KULCSSZAVAK: krimi, identitás, *Édes Anna*, Raszkolnyikov, bűn

Автор является убийцей (Деже Костолани: Детектив)

Деже Костолани (1885–1936) не любил страстно жанр детектив, ни в качестве читателя, ни в качестве писателя, однако не отказался от него совсем: хотя детективы он не писал никогда, но известен рассказ его *Детектив*, который вышел в свет в 1912-ом году, в начале литературной деятельности Деже Костолани. В центре этого произведения присутствует исчезновение золотых часов, встреча детектива с жертвой, и обмен их идентичностями. В данной статье рассказ анализируется в соответствии с отношением Костолани к жанру детектив, и к важному для венгерского писателя роман Достоевского *Преступление и наказание*. Более того, мы попробуем ответить на вопрос, вряд ли следует читать роман Костолани *Анна Едет* как детектив. Вдабовок, целью данной статьи является обратить внимание на проблематику венгерского детектива. КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: детектив, идентичность, Анна Едет, Раскольников, преступление

Kosztolányit, tudomásom szerint, soha nem kísértette meg a vágy, hogy detektívregények írásába fogjon. Arról sem tudok, hogy titokban, vagy nem egészen titokban, de nem is „reklámozva” ezt különösebben, krimiket olvasott vagy nézett volna – szemben például, Babitscsal, aki mind egyedül, mind társaságban szívesen ment el detektívfilmeket nézni.¹ Ebből azonban elhamarkodott lenne levonni azt a következtetést, hogy Kosztolányi az olvasókat kiszolgáló, könnyű szórakozást nyújtó műfajtól

⁵⁷ A tanulmány az MTA-ELTE Hálózati Kritikai Szövegkiadás Kutatócsoportban az MTA TKI támogatásával készült.

¹ Nem bizonyítékképpen, csak összevetésre egy részlet Szabó Lőrinc *Tücsökzené* jéből: „Mihály kocogott: »Főúr, fizetek!« – / S mentünk, nézni detektívfilmeket.”

mereven elzárkózott volna, egyáltalán ne vett volna róla tudomást. Hiszen van olyan novellája, amely először *A detektív* címen 1912-ben jelent meg,² majd bekerült kötetbe is (az 1916-os *Bűbájosokba*), és a húszas években lapokban volt újra olvasható:³ igaz, ekkorra már más címet kapott, ezen a címen (*Aranyóra*) található meg a Réz Pál által készített szövegkiadásokban. Van Kosztolányinak az *Alakok* című kötetében is egy detektívvel készített riportja (de rendőr is van a figurák között), sőt, bár kérdés, mennyire tartozik ez ide, még a *Detektív Szemle* című lapban is publikált, 1925-ben. (Ez meglepő lehet ugyan, de Kosztolányi a közlési helyek megválasztásában egyáltalán nem volt válogatós.)

Nem könnyű, stílszerűen szólva, kinyomozni, hogy mennyire kerülhetett Kosztolányi egyáltalán közel bármilyen krimihez. Hiszen még a detektívregény-olvasó írónknál is abba ütközünk sokszor, hogy megtudjuk ugyan, ez vagy az a szerző fogyasztója volt a műfajnak, de arról semmiféle felsorolást nem találunk, kiktől, milyen sztorikat olvasott el. Kosztolányi színházban bizonyíthatóan látott „detektívdarabokat” – egy 1930. decemberében lezajlott angol vendéjáték-sorozat alkalmával két ilyenről is írt a Pesti Hírlapnak. Először Edgar Wallace egy darabjáról tudósított, majd a *Hallgatag tanú* című előadásról, egyikről sem túl lelkesen, hosszabban a cselekményt ismertetve, rövidebben a színészi játékot értékelve. Az utóbbi írásában azt vetette fel, hogy határozottan az angoloké ez a műfaj: angol „nemzeti” darabnak nevezte a detektívdrámát (így, idézőjelben használva a jelzőt), kijelentve, annyira az övék a gyilkos-gyanúsított-igazi bűnös hármasa, ahogyan a franciáké a szerelmi háromszög. Az írás végén azonban a globalizáció kérdésére is kitért, vagyis arra, hogy az angolok szigete már egyáltalán nem *elszigetelt*, a nyelvük világhódító, a színészi játék vagy a rendezői ötletek pedig nem különböznek markánsan a kontinensen megfigyelhetőktől. Színházi szempontból érdekes felvetések lehetnek ezek, Kosztolányinak a krimihez való viszonyáról azonban nem derül ki sok belőlük: az Edgar Wallace-ról szóló írás már kicsit többet segít. Így kezdődik:

Ezeknek az idegcsigázó detektívdaraboknak az a varázsuk, hogy a nézők gyermektegebb kedélyű része az utolsó pillanatig nem tudja, ki a gyilkos, s addig pirostra gyulladt füllel, csillogó szemmel találgatja. Vannak azonban olyanok, akiket nem ejt rabul az izgalom. Ezek nyugodtan számlálják – ameddig bírják –, hogy hány holttest hever a színpalak között. Ők kezdetől fogva tudják, hogy kicsoda a gyilkos. Minden detektívdarabban a szerző a gyilkos, aki kedve szerint – és minden következmény nélkül – lemészárolhat, fölakaszthat, elemészthet annyi férfit, nőt és gyermeket, amennyit óhajt. Ezúttal Edgar Wallace a gyilkos.⁴

² Először *A Hét* című lapban volt olvasható, 1912. december 22-én.

³ A Pesti Hírlap Vasárnapjában 1926. március 21-én, a Bácsmezei Naplóban 1926. május 23-án, és a Képes Krónikában 1929. március 31-én.

⁴ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Színházi esték II.*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 278–279.

Varga Bálint, aki hosszú évekig a magyar krimi feltámasztásán (megte-remtésén?) munkálkodó Agave Kiadó vezetője volt, annak a kérdésnek próbált utánajárni, vajon miért nem született meg, vagy miért csak nyomokban fedezhető fel krimi a magyar irodalomnak abban az időszakában, a századelőtől a második világháborúig, amikor szerte a világban a fénykorát élte a műfaj.⁵ Kicsit sommásan a nyugatosokat tette mindezért felelőssé, olyan „véleményvezérekként” állítva be őket, akik a nekik nem tetsző jelenségeket, legyen az akár az avantgárd, akár a detektívregény, mintegy „eltüntették” az irodalmi köztudatból.⁶ A megállapítás az én ízlésemnek túl sarkos (épp azt próbálom most megmutatni, hogyan érintette meg a Nyugat nagyjait, ezúttal elsősorban Kosztolányit a detektívregény jelensége), de valójában nem joztalan: a Nyugatban mindenképp erősen „alulreprezentált” a műfaj, ha a kritikai rovatot megnézzük. Vagy, ha olyan regények fogadtatásába olvasunk bele, mint Móricz Zsigmond *Forró mező*lje, hamar kiderülhet, mennyire „rangon alulinak” tartották nemcsak az írók, de a kritikusok is a krimit – és az is nyilvánvalóvá válik a Móricz-regényről szóló bírálatokból, mennyire nem értettek a műfajhoz. Kárpáti Aurél rögtön mentegetéssel kezdte az írását: „Maga a »műfaj« nem jelenthet lefokozást.”⁷ Aztán, továbbolvasva Kárpáti gondolatmenetét, hamar megtudjuk, dehogynem jelenthet: amennyiben Móricz regénye „csak” krimi lenne, akkor egyértelműen alacsonyabb rendűnek számítana, mint az addigi életműve egésze. És innen érdemes visszakanyarodni Edgar Wallace darabjához: a krimit élvezettel fogyasztókat *gyermekinek* minősítette Kosztolányi. Azok az olvasók pedig, következtethető ki a megszólalásából, akik nem adják át magukat a krimi hatásmechanizmusának, hamar átlátják, hogy az egész voltaképpen trükk. Világos ugyanis, így Kosztolányi, hogy mindig a szerző a gyilkos – vagyis, fordítanám most ezt át, a krimi voltaképpen írói rafinériával létrehozott rejtvény.

Ezeket a színikritikákat ugyanabban az évben írta Kosztolányi, 1930-ban, amikor Kárpáti Aurél kritikája megjelent a *Forró mező*kről, és amikor Schöpflin Aladár *Conan Doyle halálára* című írását közölte a lap. Utóbbiban Schöpflin a krimi végét vizionálta:

⁵ Az utóbbi években örvendetesen megszorodott a detektívregényről szóló magyar szakirodalom, gondolnék itt a következő alapmunkákra: BÉNYEI Tamás, *A rejtélyes rend*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2000; BENYOVSZKY Krisztián, *A jelek szerint*, Kalligram, Pozsony, 2003; BENYOVSZKY Krisztián, *Bevezetés a krimi olvasásába*, Liliium Aurum, 2007; H. NAGY Péter–BENYOVSZKY Krisztián (szerk.), *Lepipálva, Tanulmányok a krimiről*, Liliium Aurum, 2009. A magyar krimi hiányának okait, az intézményrendszerrel is összefüggésben, legutóbb tudomásom szerint Bán Zoltán András tárgyalta érdemben, lásd BÁN Zoltán András, *A pislákoló villanykörte. Futamok a magyar krimiről*, Kalligram 2015. március, 85–95. A magam részéről Móricz Zsigmond *Forró mező*lje kapcsán igyekeztem végiggondolni a Nyugatosok és a detektívregény viszonyát: SZILÁGYI Zsófia, *Móricz Zsigmond*, Pozsony, Kalligram, 2013, 697–714.

⁶ Ld. VARGA Bálint *Magándetektívek*, Budapest, Agave, 2005, 293–294.

⁷ KÁRPÁTI Aurél, *Móricz Zsigmond: Forró mezők*, Nyugat 1930/4, 314.

Népszerű lett Sherlock Holmes, termékeny is, mert mindenütt számtalan ivadéka született sikerre pályázó utánczók jóvoltából, – halhatatlan azonban nem lett. A detektív-regény műfaja ellaposította Poe rejtelmes mélységekbe villanó kezdetét, Sherlock Holmesben kulminált s aztán az irodalmi kufárok kezére került. Ma már élete utolsó fázisát éli, hacsak valami eljövendő új tehetség új, szerencsés invenciója fel nem támasztja.⁸

Varga Bálint szerint, aki idézte ezt a részletet is, Schöpflin jól érzékelt: zsákutcába jutott a detektívregény. Azzal viszont már nem foglalkozott a műfaj akkori helyzetében különösebben nem tájékozott Schöpflin, hogy a megújulás is látható, például Agatha Christie sorra megjelenő kötetiben. Schöpflin krimiismerete ugyanúgy nem nevezhető kielégítőnek, mint Kárpáti Aurélé, aki a *Forró mezőket* elemezve a Móricz-regényt az általa feltehetően nem különösebben mélyen ismert műfajhoz is hozzá mérte. Kárpáti ugyanis azt állapította meg, szintén a Sherlock Holmes-történetekre utalva, hogy:

A regény váza látnivalóan tipikus bűnügyi história. Még abban is ragaszkodik a detektív-regény előírt követelményeihez, hogy csattanója az üldözött és üldöző azonosságára hegyeződik ki. Ha ki csupán ezt a szikár mesét olvassa, önkéntelenül arra gondolhat: miben sem különbözik Conan Doyle hasonló tárgyú történeteitől.⁹

Az üldözött és az üldöző azonossága a legkevésbé sem nevezhető a detektívregény kritériumának, „előírt követelményének”, éppen eltérést jelent a szabályostól vagy az átlagostól – ezt mindenki tudja, aki legalább néhány krimit végigolvasott. Üldöző és üldözött különös egymásrautaltsága, pontosabban az, hogy a „nagy detektívnek” van egy nagyformátumú ellenfele, akivel hosszas, könyveken és eseteken végighúzó küzdelem után, esetleg csak a saját élete feláldozása árán tud végezni, már inkább sajátja a krimisorozatoknak. Ilyen kettőst alkot Sherlock Holmes és Moriarty professzor, de Hercule Poirot is csak a saját öngyilkosságával tudja megoldani az utolsó esetét, egy szinte leleplezhetetlen gyilkossal szembe kerülve, a *Függöny* című történetben. Az üldöző és az üldözött lényegi azonossága azonban, furcsa módon, már közelebb vihet Kosztolányinak ahhoz a novellájához, amellyel egészen fiatalon kirándult egyet a krimi műfajába, ha nem is detektívregény, hanem bűnügyi novella megírására téve kísérletet.

Az 1912-es *A detektív*¹⁰ én-elbeszélő főhőse arról tudósítja az olvasót, hogy egy napon, kettő és három óra közt, eltűnt az asztaláról az aranyórája. Hamar rá is talált a gyanúsítotttra: az elkövető nem lehetett más, csak az a férfi, a szerelő, aki épp a lakásában járt. A megkárosított előbb a szerelőt keresi fel, hogy visszakérje az óráját, de a férfi közönyösen fo-

⁸ SCHÖPFLIN Aladár, *Conan Doyle halálára*, Nyugat 1930/15, 219.

⁹ KÁRPÁTI, *i. m.*, 315.

¹⁰ A *Bűbájosok* című kötetben az 1913-as évszám szerepel a novella végén.

gadja, nem ismeri be a tettét. Később a rendőrségre megy, hogy feljelentést tegyen: ott találkozik egy rendőrtiszttel, majd, álmatlanul töltött éjszaka után, arra eszmél, hogy egy detektív áll az ágya mellett. És inentől már úgy érzi, ő vált gyanúsítottá – először csak a detektívtől kezd rettegni, aztán azt képzei, az utcán is mindenki őt figyeli és üldözi. Bele is törődik, hogy börtönbe kerül majd, csak a letartóztatást várja, hogy vége legyen a gyötrő bizonytalanságnak:

Csendes detektív, te, ki most is itt mégysz a hátam mögött, könyörülj meg rajtam, s tedd az ujjadat – halkan, nagyon halkan – a bal vállamra.¹¹

Nincs arról szó ebben a novellában, közvetlenül semmiképpen, hogy áldozat és detektív azonosak lennének – mégis leginkább arra a korai Kosztolányi-novellára emlékeztet ez a szöveg, a *Lidérc* (későbbi címén: *Az ismeretlen*) címűre, amelyben a főhős önazonossága válik kérdésessé. A *Lidérc*-ben hirtelen ráébred egy fiatal férfi, hogy elveszítette az identitását, mindenki másnak nézi, mint akinek ő korábban gondolta magát, nem ismerik meg a saját szülei sem. A *detektív*-ben is mintha identitásvesztés történne, a meglopott áldozat hirtelen bűnösnek kezdi érezni magát, egyre inkább attól várja a megnyugvást, hogy végre leleplezik. A helyzet határozottan kafkaivá válik, *A per* című regényt idézi meg.¹² Ilyen értelemben *A detektív*a jellegzetes, fiatalkori Kosztolányi-novellák közé tartozik, hiszen, miként Angyalosi Gergely megállapította (ezt a novellát nem említve):

Különböző személyek lényegi azonosságáról, egy és ugyanazon személyiség titokzatos megkettőződéséről vagy két szereplő közti személyiségcseréről szól talán a legtöbb Kosztolányi-novella.¹³

Nehezen lenne a detektívregények sajátosságának nevezhető, hogy saját maga után nyomozzon valaki, hogy a bűnöst üldöző detektívtől való félelem vegye át az uralmat az áldozat fölött. Mintha ez a novella is azt mutatná: Kosztolányi pusztán néhány jelzést, apró „nyomot” vett volna el a műfajtól, hogy aztán ne a szabályokat kövesse, hanem azt csinálja ebben a novellában is, amit akkoriban a leginkább tudott. (Kicsit hasonlóan ahhoz, ahogyan dzsentriregény lett Móricz krimijéből, amelyben a nyári, poros, vidéki, zsírstagú Magyarország megrajzolása sokkal jobban sikerült, mint a krimiszál felépítése és a rejtély kibogozása.) *A detektív*-nek nem véletlenül lett egy másik változatban *Aranyóra* a címe – a novella legfontosabb motívuma az arany, és ugyanennek a motívumkörnek a tagja a villámló napfény, a világító lámpa. Nem tűnik véletlennek az sem, hogy az aranyórának épp csillárszerelés közben, „villámló nap-

¹¹ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bűbajosok*, Budapest, Franklin, 1916, 18.

¹² Franz Kafka regénye a Kosztolányi-novellával közel egyszerre íródott, de csak 1925-ben jelent meg.

¹³ ANGYALOSI Gergely, *A narrátor nézőpont-változatai Kosztolányi novellisztikájában* = A. G., *A költő hét bordája*, Debrecen, Latin Betűk, 1996, 34.

fényben” vész nyoma. Ahogy Móricz a por-motívumában tobzódik, úgy halmozza Kosztolányi a fény és az arany különféle változatait. Bár a tobzódást, ahogy dolgozott a szövegen, kicsit csökkentette Kosztolányi:

Egy pillanatig szédülő fejjel álltam ott, álmos szememet az íróasztalra meresztve, az óra hült helyére, melyen apró arany-pocsolyában forrott és bugyborékolta a fény és a melegség.¹⁴

olvashatjuk a *Bűbajosok* című kötetben. A Réz Pál által is közölt verzió viszont már így hangzik:

Egy pillanatig szédülő fejjel álltam ott, szememet az íróasztalomra meresztve, az óra hült helyére, melyen apró aranypocsolyában forrt a fény.¹⁵

És ugyanígy a fény, a perzselő meleg kapcsolódik a detektív alakjához:

Tekintetét azonban még mindig nem vette le a bal kezemről, mely az ágyból kilógott, a szeme perzselte, mint azok a napsugarak, melyek a gyújtólencse gyújtópontján haladnak át.¹⁶

A szerelőnek ezzel szemben, akit az egyetlen lehetséges elkövetőnek tart a fiatalember, „ónszín” szeme van, és egy pincehelyiségben él. Egészen olyan már ez a férfi, mint a sötét, dohos pince maga: deresedő bajusza van, szemöldöke pedig „zöldes, nedves, mint a penész”. Amikor pedig az áldozat attól kezd rettegni, hogy őt magát zárják börtönbe, így fogalmazza meg a félelmét: „Hajam lenyírják, földszínű rabruhába bújtatnak. Ott legalább élhet az ember, mint a ketreces állat s a csenevész növény.” Könnyen megfejtendő lenne az ellentét szimbolikája, ha az igazsághoz a fény, a bűnhöz az árnyék, sötétség, pince képzetei társulnak – de az óra vakító fényben tűnik el, a meglöpött áldozat pedig nem bűnös. Vagy mégis? A novella nyitva hagyja azt a lehetőséget, hogy esetleg mégsem tűnt el az óra (még az is felmerült bennem, hogy azért nézi az áldozat kezét a detektív olyan kitartóan, mert ott van a csuklóján az óra – valószínűleg azonban, hogy ne zsebóráról legyen szó a novellában): ebben az esetben pedig a szerelő nem bűnös, a hamis vádat megfogalmazó elbeszélő viszont valamennyire igen. A novella tehát megkeveri azt az egyszerű képletet, amely a krimik nagy részében elkövetőből, áldozatból és detektívből áll össze – mintha azt sugallná, hogy sosem érthető meg egyszerű rejtvényfejtéssel a bűn. (Hozzátenném, mostanra a krimi is épp az effajta „megkeverés” felé vette az útját: az úgynevezett kemény – hard-boiled – krimiben a detektív már nem az igazság gáncstalan bajnoka, a bűn a nyomozás eredményeképpen sem tűnik el a világból, az áldozat meg a bűnös könnyen felcserélődhet.)

¹⁴ KOSZTOLÁNYI, *Bűbajosok*, i. m., 5.

¹⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Összes novellái* I., a szöveggondozás és a jegyzet RÉZ Pál munkája, Budapest, Osiris, 339.

¹⁶ KOSZTOLÁNYI, *Bűbajosok*, i. m., 11.

S hogy mennyiben kapcsolható egyáltalán ez a novella a detektívregények vagy a kriminovellák hagyományához? Gyilkosság nem történik benne, de az a kriminovellákban nem is feltétlenül szokott, még akkor sem, ha, mondjuk, Agatha Christie írja őket – hiszen a rövid terjedelemben kisebb jelentőségű, esetleg még helyre is állítható veszteség passzol, nem az emberi élet jóvátehetetlen kioltása. Ugyanakkor Kosztolányi elbeszélő-főhőse leszögezi, hogy a lopás voltaképpen felér a gyilkossággal, és ő úgy érzi, mintha az óra ellopásával egy testrészt vágták volna le. És el is meséli egy öregasszony esetét, aki a lakása kirablásába belehalt:

A lopást sohase tudjuk megérteni. Szomszédos a csodával és az örülettel. Tavaly télen egy erdélyi nénikémet kirabolták. Reggel elment hazulról és mire hazajött, este, az ajtót tárva nyitva találta, a kilincseken feszítővasak nyomai, az ódon szekrényeket kések karcolták össze, az egyik szoba egészen üres volt. Amikor a néni látta a kopár és sötét képet, egy szót se szólt. Elment hazulról. A bankban volt annyi pénze, hogy bátran új életet kezdhett volna. Ő azonban beleugrott a Küküllőbe, nem tudta elhinni a hihetlent.¹⁷

A novellába kétféle hagyomány íródik bele, az én-elbeszélő főhős egyszerre utal az általa látott és olvasott krimikre, valamint arra a bűntematizáló regényre, amely a korszak alapélménye volt: Dosztojevszkij *Bűn és bűnhődésére*.¹⁸ A krimi kicsit lenézett, kicsit megunt, nevetséges, és mindenekelőtt könnyen kiismerhető műfajként jelenik meg *A detektívben*:

ezerszer is megjelent előttem a kékszubbonyos munkás, aki olyan közönyösen nézett rám, a tolvaj, az igazi tolvaj, akit eddig csak színdarabból ismertem.

A rossz detektív-regények romantikájára gondoltam és magamban kicsit el is mosolyodtam. Ez a pirosarcu fiatalember lenne az, aki a cigarettám hamujából megállapítja jellememet? Nevetséges.¹⁹

Ezzel szemben Raszkolnyikov figurája párhuzamként, szinte viselkedésmintaként bukkan fel – persze, az alakkal való azonosulás is az áldozat bűnössé válását erősíti meg (ugyanakkor a *Bűn és bűnhődést* is értelmezhetjük úgy, hogy a gyilkos Raszkolnyikovot egyúttal áldozatnak is látjuk):

Hogy elpalástoljam ájult izgalmam, kicsit lehunytam a szemem, mintha álmos lennék, a párnába fúrtam a fejem és eszembe jutott a sötét, orosz diák, akit hasonló helyzetben keresett a detektív, de ő nem félt, bár igazán gyilkolt, feleannyit se félt, mint én.²⁰

¹⁷ KOSZTOLÁNYI, *Bűbájosok*, i. m., 6.

¹⁸ A regény magyarul 1888-ban, Szabó Endre fordításában jelent meg, *Raszkolnyikov* címen.

¹⁹ KOSZTOLÁNYI, *Bűbájosok*, i. m., 9., illetve 11.

²⁰ KOSZTOLÁNYI, *Bűbájosok*, i. m., 9.

Az *Alakok* című Kosztolányi-kötetben olvasható interjúbán a nyomozó hasonlóképpen minősíti érdektelennek és klisészerűnek (vagy épp a valóságtól távolinak) a krimiket, és árulja el vonzódását Dosztojevszkij regényéhez:

- Detektívregényeket olvas?
- Annak előtte nem érdekelték. Amikor detektív lettem, belenéztem egyikbe-másikba, de untattak. Végre a környezetet ismerem, a történeteket pedig túlzottaknak és lehetetleneknek találom. A valóság egyszerűbb és – különösebb.
- Hát Raszkolnyikov?
- Ó, az más. Azt háromszor is elolvastam.²¹

Raszkolnyikov alakja, története nemcsak erre a képzelt vagy valódi detektívra volt vitathatatlanul nagy hatással, de a korabeli magyar írókra is, és nemcsak Kosztolányira: Móricz a *Szegény emberek*ben idézte meg a Dosztojevszkij-regényt, a magát igazságszolgáltatónak érző hőssel, a gyilkos fegyverrel, a baltával, illetve a jogosnak érzett gyilkossággal, és az ártatlan áldozatokkal. A *Szegény emberek*et aztán éppen azzal a Kosztolányi-regénnyel állította párhuzamba Elek Artúr, az *Édes Anná*val, amelyet akár a krimi műfajáról szóló töprengés kiteljesedéseként is felfoghatunk: „A végzetnek olyanféle rettenetes zúgását érzi az olvasó, int Móricz Zsigmond *Szegény emberekjében*.”²²

Az *Édes Anna*, miként már *A detektív* című novella is, leginkább azt mutatja meg, hogy Kosztolányi *nem* lelkesedett különösebben a krimiért – legalábbis nem annak a sablonokat követő, pusztán a gyilkossághoz vezető utat visszafejtő változatáért. Ha az *Édes Annához* krimipárhuzamot próbálnék keresni, az *Indíték* című kanadai sorozatot nevezném meg: ennek a sorozatnak minden része úgy indul, hogy megismerjük a gyilkost, az áldozatot, vagyis azonnal tudjuk, ki ölt meg kit, csak azt nem, hogy mindez miért is történt. (Persze, az *Édes Anna* esetében csak azért tudjuk, ki a gyilkos, meg ki az áldozat, mert a „gyilkos cselédlány” már valamiféle kollektív tudás része lett, nem azért, mert a regény ezt rögtön az elején leszögezné. Így tehát, mint számos párhuzam, ez is sántít erősen – annyi haszna talán van, hogy jelzi, a Kosztolányi-regénynek a krimi műfajához mintha mégis lenne némi köze.) És, hogy a körök bezáruljanak, Karinthy Frigyes az *Édes Annát* „nagy gyilkossági regényként” emlegette, együtt a *Raszkolnyikov*val. Karinthy bírálatot is megfogalmazott: ahogy a kritikai kiadásban olvashatjuk, Kosztolányi egyik leg-

²¹ Másutt is emlegeti Kosztolányi a *Bűn és bűnhődést*, a *Bölcsőtől a koporsóig* című kötetben, egy Magyarországon élő orosz asszonnyal, Jekaterinával készített interjúbán: „Múltkor Raszkolnyikov-ot is magyarul olvastam. Igen, igen. Nappal így élek. De éjjel otthon járok. Ha lefekszem, ezt mondom: »Szervusztok, most hazamegyek...«” KOSZTOLÁNYI Dezső, *Bölcsőtől a koporsóig*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987, 79.

²² ELEK Artúr, *Édes Anna: Kosztolányi Dezső regénye*, Nyugat 1927/2, 201.

jobb barátja éppen az író ötvenedik születésnapját ünneplő Nyugat-számot érezte megfelelő fórumnak arra, hogy fenntartásairól beszéljen.²³

A magam részéről ezt inkább becsülendő, mint visszatetsző gesztusnak vélem, legalábbis sokkal érdekesebb szöveg lett ez így, mintha üres, meghatott, ünneplő sorokat olvasnánk. Karinthy ugyanis azt vetette föl, hogy Kosztolányit ebben a regényében elragadta a művészi tökély iránti vágya, az anyag parancsa, az alliteráció szépsége, és így tovább: ezért etet meg a gyilkos cselédlánnyal, közvetlenül a gyilkosság elkövetése után, „sok-sok süteményt”, és ennek a túlzásnak a következtében már nem lehet elhinni neki egyetlen süteményt sem. Bár abban nem értek egyet Karinthyval, hogy ezt a „sok-sok süteményt” csak az előadásmód művészi tökélye magyarázná meg: az a regényjelenet teszi motiválttá, amikor az úri társaság azon vitatkozik, vajon Anna miért nem eszi meg a piskótát, amit felajánlanak neki. Itt jegyzi meg Moviszter doktor, a társaság elutasító értetlenkedése közepette:

– A cselédek, kérem, nem is merik szeretni azt, amit szeretnek. Hát elhittetik magukkal, hogy nem jó az, ami jó. Így védekeznek. Talán az ellen, hogy túlon túl sokat szenvedjenek. Mit megkívánni olyat, ami úgy sem lehet az övék? Igazuk is van. Különben nem tudnának élni.²⁴

Mintha az Anna által megevett „sok-sok sütemény” is (azon túl, hogy Karinthy jogosan érez a jelzős szerkezetben valami hamisságot, hiszen olyan, mintha egy Kosztolányi-versből került volna ide) azt mutatná meg, hogy a szereplők közül Moviszter doktor került legközelebb a lány és a gyilkosság megértéséhez. Mégis felhívja a figyelmünket valamire Karinthy gondolatmenete arról, hogyan kerekedik az írói alakítás, az írónak a nyelv természete iránt érdeklődése, a hibátlan remekmű létrehozásának vágya a téma, a gyilkosság, a cselédlány sorsa fölé. Ugyanoda vezet el Karinthy töprengése, amire Kárpáti Aurél is felhívja a figyelmet, és ami különös módon felidézheti Kosztolányi színikritikáját Edgar Wallace darabjáról.²⁵ Kárpáti szerint ugyanis valójában az író a gyilkos, nem Édes Anna:

Vulgárisan megfogalmazva s némi túlzással: *nem* Édes Anna gyilkol és áll itt bosszút a maga megsértett, lealázott, eltiport emberségéért, hanem az *író*, aki a *szemlélt* igazságtalanság ellen fellázadva, emberi méltóságában megsértve, mindenkivel egyformán szolidáris érzékenységében megbántva és felháborodva, *hőse helyett maga szolgáltat kegyetlen igazságot*.²⁶

²³ Ld. KOSZTOLÁNYI Dezső, *Édes Anna*, Kritikai kiadás, szerkesztette VERES András, Pozsony, Kalligram, 2010, 792–793.

²⁴ KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, i. m., 257.

²⁵ A „felidézi” csak ebben az írásban jogos kifejezés, hiszen Kárpáti megszólalása az *Édes Annáról* korábbi, mint Kosztolányi Wallace-ról.

²⁶ KÁRPÁTI Aurél, *Édes Anna: Kosztolányi Dezső új regénye*, Pesti Napló 1926. december 31., 10.

Kárpáti Aurél számomra szimpatikus választ adott arra a regénybeli szereplőket és az olvasókat egyaránt foglalkoztató kérdésre, vajon miért gyilkolta meg a „tökéletes cseléd lány” a gazdáit. (Kosztolányi maga is elmondta 1930-ban egy újságírónak, hogy a legtöbb kérdést levélben épp az *Édes Anna* után kapta – azt is hozzáfűzte azonban, hogy a regényt titokban elolvasó cseléd lányok, gazdáikkal ellentétben, pontosan értették, miért is gyilkolt a regény hősnője.²⁷) Mintha a gyilkosságra nem a lélektani motiváltság miatt lenne itt szükség, hanem az igazságtalanság, az embertelenség *mértékének* jelzése miatt. És az író nem egyszerűen hőse helyett szolgáltat igazságot, de a regény utolsó fejezetében maga is hőssé válik: Druma és két kortese beszélgetnek róla, benézve Tábor utcai, zöldkerítéses háza kertjébe. A jelenet, amelyben hárman megpróbálják összeszedni, mit is tudnak a kócos, munkazubbonyos íróról, és töprengenek azon, fehér terrorista-e vagy vörös, a zsidók fizetik-e vagy a keresztények, nagyon emlékeztet azokra a beszélgetésekre, amelyeket Annáról folytatnak a regényben. Igazság tehát még itt sincs, egyetlen ember megítélésében sem, nemhogy a bűn értékelésében: az *Édes Anna* ebben a vonatkozásban igen távol áll a krimiktől.

S hogy más vonatkozásban hasznosít-e valamit a detektívregényekből, kriminovellákból Kosztolányi? A *detektív* című novellájára utalhat vissza azzal, ahogyan Annát a lopás lehetőségének felajánlásával „teszteli” Vizyné. A regényben felbukkanó detektívek buzgólkodása pedig leginkább a nyomozói munka értelmetlenségét mutatja meg: hiszen ebben az esetben nem azt kellene kideríteni, nyomrögzítéssel, ujjlenyomat-vétellel, hogy ki volt a gyilkos, hiszen az ott áll előttük. Mintha azt sugallná a krimiolvasóknak az *Édes Anna*, hogy a valódi okokhoz egy detektívregény nem visz el minket. Annának magának egyébként a krimi nem jelent semmiféle mintát. A *detektív* című novella elbeszélő-főhőse nyilvánvalóvá teszi, hogy ismer detektívregényeket, hiszen a könyvbeli nyomozók vonásait keresi a lakásában megjelent detektíven, Anna számára azonban a mesék idéződnek meg, amikor a rá váró sorsra gondol:

A bilincs egészen új volt, még fényes is, vékonyka-hitvány lánc, de azért erős, nem lehetett szétszakítani. Vastagabbnak gondolta, meg rozsdásnak, valami ormóttan golyóbissal a végén. Mégis, úgy tetszett, hogy ismerte valahonnan, régi időktől fogva, talán a népmesékből, amelyekben a királyi palota mellett mindig ott a börtön.²⁸

Amikor pedig Vizyék halála után megjelenik az Anna előtt alkalmazott cseléd lány, Katica, és előadja a „cseléd megsiratja gazdáit” nagyjelenetet, az olyan lesz, mintha egy ponyvaregény elevenedve meg. Nem a krimi te-

²⁷ Az interjút Holló Magda készítette Kosztolányival, és a Délibáb című lapban jelent meg, *Amikor a közönség beleavatkozik az író dolgába* címmel. Lásd KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, i. m., 758.

²⁸ KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, i. m., 507.

hát a minta itt sem, de a cselédszobákban, villamosokon olvasott regények azért megidéződnek a szövegben:

Mindnyájan a folyosóra tódultak. Onnan megindultan és döbbsen szemlélték ezt: a cseléd, a régi cseléd fehér szoknyájában, rózsaszín ingblúzában, lakkcipőjében ült halott gazdáinak portája előtt, mint a hűség eleven szobra, mint egy visszajáró kísértet. Hangosan jajveszékelt.

– Siratja őket – susogta Etel s ő is könnyet törölt ki szeméből.

Mindez valóban oly rikító volt, oly érdekes és nagyon gyönyörű, akár egy ponyvaregény utolsó fejezete.²⁹

Azt tehát nem állítanám, hogy Kosztolányi ne vett volna tudomást a korban igen népszerű krimi műfajáról, hogy ne tudott volna róla: a villamoson leginkább detektívregényeket olvasnak az emberek.³⁰ Az más kérdés, hogy ő maga nyilvánvalóan nem akart krimiíróvá válni, viszont a műfaj lehetőségein és korlátain művek megírásával gondolkodott el. *A detektív* című novellától pedig akár az *Édes Anna*ig is vezethet az út – persze, sokkal inkább Dosztojevszkij regényén, mintsem a korabeli krimiken és színházban játszott detektívdarabokon keresztül. De talán részben az effajta detektívregények és -darabok olvasása, nézése döbbsentette rá Kosztolányit arra, hogy mit *nem* szeretne csinálni. Mert krimit írni nem könnyű (nem véletlenül nem sikerült Móricznak sem), másféle tehetség, erős fegyelem, szabálykövetés, az ismétlésre való hajlam, a sablon apró kimozdításának képessége szükségeltetik hozzá. Mindez pedig Kosztolányi írói alkatától elég távol állt – hosszas nyomozással találhatunk nála áldozatokat, gyilkosokat és nyomozókat, igazi krimiket azonban az életművében hiába is keresnénk.

²⁹ KOSZTOLÁNYI, *Édes Anna*, i. m., 511.

³⁰ Móricz írja a *Míg új a szerelem* című 1938-as regényének egyik szerzői kitérőjében a következőt, arról elmélkedve, hogy a saját korában Homérosz is izgalmas kortárs irodalom volt: „legalább még sose láttam, hogy az irodába menő lányok a villamoson Homéroszt olvasták volna. Nem, ők detektívregényt olvasnak. Az ősi olvasó azonban, a kortárs, Odüsszeusz bolyongásait éppen úgy figyelte, mint a mai detektívregényt. Akkor ez volt az illetlen irodalmi szenzáció.” MÓRICZ Zsigmond, *Míg új a szerelem* = M. Zs., *Regények VI.*, Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 622.